

Paweł Skuczyński
Uniwersytet Warszawski

Rozwój edukacji etycznej prawników. Artykuł recenzyjny książki *Etyka zawodów prawniczych.* *Metoda case study* pod red. Małgorzaty Król

Edukacja etyczna prawników przybiera obecnie w Polsce postać kształcenia przede wszystkim w zakresie etyki zawodowej zarówno na etapie studiów, jak i aplikacji. Choć bywa ona różnie określana – jako etyka prawnicza, etyka zawodów prawniczych czy deontologia zawodowa – nie ulega wątpliwości fakt, że zajęła ona stałe miejsce w programach studiów na kierunku prawa na terenie całego kraju¹. Wraz z tak szerokim wprowadzeniem tego przedmiotu powstało zapotrzebowanie na materiały dydaktyczne zarówno o charakterze podręczników skierowanych do studentów, jak i o charakterze opracowań metodycznych skierowanych do nauczycieli. Ambitną i niezwykle interesująca próba wypełnienia tej luki jest książka *Etyka zawodów prawniczych. Metoda case study* pod redakcją Małgorzaty Król, autorstwa redaktorki oraz Magdaleny Ustaborowicz, Sylwii Wojtczak, Małgorzaty Wysoczyńskiej i Pawła Łabieńca, wydana przez Wydawnictwo C.H. Beck w ramach serii „Studencka Poradnia Prawna” w roku 2011. Publikacja ta nie tylko doskonale wpisuje się w aktualne potrzeby studentów i nauczycieli, ale jest także pozycją oryginalną, prezentującą nowatorskie podejście do wielu zagadnień.

Celem, który stawiają sobie Autorzy omawianej książki, jest stworzenie podręcznika o uniwersalnym zastosowaniu zarówno w dydaktyce akademickiej, jak i na aplikacjach, a także w praktyce prawniczej. Jego podstawowym założeniem jest zerwanie z dotychczasowym ujęciem problematyki etyki prawniczej w podręcznikach, które opiera się na wykładzie wiedzy i zastąpienie go szerokim wykorzystaniem niedyrektywnych metod nauczania nakierowanym na zdobycie przez studentów określonych umiejętności. Towarzyszy temu ogólniejsza myśl wyrażona we wstępie do książki, że „proces nauczania jest coraz bardziej procesem uczenia się” (s. XVII). Jest ona poparta ustaleniami wyrażonymi w postaci tzw. piramidy uczenia się, według której tradycyjna dydaktyka akademicka jest mało skuteczna. Według tej koncepcji proponowane przez Autorów podręcznika metody aktywizujące i interaktywne zapewniają o wiele lepsze efekty w zapamiętywaniu wiedzy, a przede wszystkim są jedyną możliwością w zakresie nabywania przez studentów umiejętności praktycznych.

---

¹ H. Izdebski, *Syllabus etyki prawniczej – doświadczenia polskie*, w: H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), *Edukacja etyczna prawników. Cele i metody*, Warszawa 2010, s. 21 i n.

Przyjęcie przez Autorów takich ogólnych założeń jest nie tylko bardzo ważne ze względu na nowatorstwo tego podejścia w polskiej edukacji etycznej prawników, ale także dlatego, że doskonale oddaje stadium jej rozwoju. Jak wspomniano, etyka prawnicza, choć pod różną postacią, znajduje się obecnie w programach właściwie wszystkich uniwersyteckich wydziałów prawa. Wydaje się, że naturalną konsekwencją tego stanu rzeczy jest poszerzanie oferty dydaktycznej o zajęcia dodatkowe – ćwiczenia, warsztaty itp. Nie muszą one mieć koniecznie charakteru praktycznego, jednakże w większości przypadków zapewne tak będzie ze względu na to, że są one uzupełnieniem wykładów. W takich przypadkach omawiana książka będzie stanowiła cenną pomoc dydaktyczną jako źródło wielu pomysłów na przeprowadzenie zajęć, w szczególności uczynienie ich bardziej atrakcyjnymi dla studentów i jednocześnie zwiększenie skuteczności procesu dydaktycznego. Wielką jej zaletą jest to, że pozwala ona dokonać wyboru jednego lub kilku scenariuszy na potrzeby konkretnych zajęć i w ramach różnych wizji je prowadzących. Nie wymaga ona więc wykorzystania w całym cyklu dydaktycznym, co podkreśla jej charakter jako podręcznika metodycznego.

Stadium rozwoju edukacji etycznej prawników w Polsce wyznaczają obecnie również prace nad nowym programem nauczania na kierunku prawo. Wynikają one z przyjętych w roku 2011 zmian ustawy – Prawo o szkolnictwie wyższym, które zmieniają sposób konstruowania programów studiów. Kluczowe w tym zakresie są tzw. Krajowe Ramy Kwalifikacji dla Szkolnictwa Wyższego, które stanowią opis kwalifikacji zdobywanych w systemie szkolnictwa wyższego zawierający określenie uzyskiwanych w procesie kształcenia przez osobę uczącą się efektów kształcenia. Efekty te są rozumiane stosunkowo szeroko i składają się z trzech kategorii: zasobu wiedzy, umiejętności oraz kompetencji społecznych. Szczegółowe wyliczenie różnorodnych efektów dla nauk społecznych, w tym nauk prawnych, należących do poszczególnych kategorii znajduje się w załączniku nr 2 do rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z 2.11.2011 r. w sprawie Krajowych Ram Kwalifikacji dla Szkolnictwa Wyższego. Nie wchodząc w szczegóły, należy zauważyć, że sam fakt uznania za równie istotne jak przekazywanie zasobu wiedzy efektów kształcenia w postaci umiejętności i kompetencji społecznych oznacza, iż edukacja etyczna prawników powinna się szeroko otworzyć na metody kształcenia proponowane przez Autorów książki. Mało tego, wraz ze wzrostem znaczenia praktycznego przygotowania studentów wzrasta rola samej etyki prawniczej jako przedmiotu realizującego kluczowe dla tak rozumianego procesu kształcenia umiejętności i kompetencje. Zagadnienie to zostanie poruszone również w podsumowaniu niniejszych rozważań.

Jeszcze innym elementem sytuacji kształcenia prawniczego w Polsce, który wyznacza obecne stadium rozwoju edukacji etycznej prawników, jest szerokie zastosowanie najbardziej chyba praktycznej metody dydaktyki akademickiej, jaką są kliniki prawa. Autorzy książki, co należy podkreślić, będąc gronem nauczycieli akademickich związanych z jedną z takich klinik, w pełni uwzględnili tę okoliczność. W książce można bowiem odnaleźć zarówno interesujące rozważania dotyczące problemów z zakresu etyki zawodowej uwzględniające specyfikę funkcjonowania klinik, w szczególności złożone relacje między klientami, studentami, opiekunami oraz administracją, jak i prezentację kodeksów etycznych regulujących tę materię oraz zestaw kasusów stanowiący ich praktyczną ilustrację. Włączenie tej tematyki do etyki prawniczej jest jak najbardziej uzasadnione. Stanowi ona bowiem nie tylko element kształcenia prawniczego, ale także część systemu pomocy prawnej. Jest ona w przypadku klinik ograniczona jedynie to tzw. asysty

prawnej, nie zmienia to jednak faktu, że jest ona działalnością *par excellence* prawniczą. Z tych wszystkich powodów należy uznać książkę za publikację ważną, wychodzącą od doskonale zdiagnozowanych obecnych potrzeb edukacji etycznej prawników w Polsce i podejmującą oryginalną próbę odpowiedzi na nie.

Autorzy podkreślają, że książka ma charakter podręcznika metodycznego. Jak wspomniano, jest to podejście ważne i nowatorskie. Natomiast jako pewną wadę książki w tym kontekście można odnotować brak refleksji lub choćby prezentacji założeń dotyczących celów edukacji etycznej prawników. Podjęcie tego typu wątków wydaje się naturalne w rozważaniach jakichkolwiek zagadnień metodycznych czy metodologicznych, jasne bowiem określenie celu lub celów decyduje o dobrze metod z punktu widzenia ich skuteczności i efektywności. Oczywiście Autorzy przyjęli określone założenia w tym zakresie, jednakże brak ich omówienia powoduje, że czytelnik jest skazany na domysły, a w konsekwencji również pojawia się zagrożenie błędnych interpretacji. Przykładowo, jeśli odwołać się do znanego w literaturze odróżnienia minimalistycznych i maksymalistycznych celów w edukacji etycznej prawników², to trudno ocenić, czy zaprezentowany w książce materiał i zastosowane do niego metody prowadzą do pierwszej czy drugiej grupy. Z jednej bowiem strony można uznać, że za pomocą proponowanych przez Autorów metod można osiągnąć ze studentami przede wszystkim efekt zrozumienia przez nich norm kodeksów etyki zawodowej oraz zastosowania ich w konkretnych przypadkach, także tych skomplikowanych, wymagających odejścia od prostej dedukcyjnej ich aplikacji, na rzecz złożonej argumentacji. Jednakże przy takim ujęciu etyka zawodowa oznacza przede wszystkim jedną z metod kontroli społecznej nad zachowaniami prawników. Z drugiej strony można mieć nadzieję, że rodzaj dyskursu etycznego, który Autorzy proponują prowadzić ze studentami, traktuje kodeksy etyczne tylko jak punkt wyjścia, dzięki któremu pomoże im osiągnąć znacznie więcej, tj. przyjąć określoną postawę wobec wykonywanego w przyszłości zawodu prawniczego i w ogóle bycia prawnikiem. Edukacja etyczna stawalaby się w ten sposób nie tylko elementem kształcenia, lecz również wychowania, w tym kształtowania się tożsamości prawników oraz ich moralnej odpowiedzialności. Należy zaznaczyć, że przyjęcie jedynie minimalistycznego celu edukacji etycznej prawników nie musi być oceniane negatywnie i jego realizacja jest bardzo ważna. Istotą omawianego problemu jest jednak to, że czytelnik bez przygotowania pedagogicznego nie jest w stanie ocenić, jak wiele może się spodziewać po zastosowaniu opisanych przez Autorów metod, a więc w konsekwencji również, jak ocenić wyniki swojej pracy.

Książka jest obszerna i wraz ze skromnym indeksem rzeczowym oraz osobno numerowanymi kartami wstępnymi liczy 488 stron. Zawiera więc obfity materiał, który został podzielony na trzy części. Pierwsza z nich, nienosząca żadnego tytułu (s. 2–127), obejmuje cztery rozdziały. Rozdział I zatytułowany „Zagadnienia ogólne” zawiera prezentację systematyczną takich problemów, jak rozróżnienie etyki i moralności, status etyki, spór o znaczenie podstawowych pojęć języka moralności, obiektywizm i subiektywizm, absolutyzm i relatywizm, etyka obowiązku a etyka aspiracji oraz spór o kryterium oceny moralnej. Wszystkie te problemy są niewątpliwie obecne w etyce prawniczej i ich elementarna znajomość przez studentów jest niezbędna. W szczególności istotne wydają się zagadnienia relatywizmu oraz rozróżnienie obowiązków etycznych oraz ideałów moral-

² I. Bogucka, *Minimalistyczne i maksymalistyczne cele edukacji etycznej prawników*, w: H. Izdebski, P. Skuczynski (red.), *Edukacja etyczna...*, s. 35 i n.

nych stanowiących przedmiot aspiracji. Być może wskazane byłoby nawet rozbudowanie rozważań zawartych w tym rozdziale oraz szersze odniesienie ich do problematyki etyki prawniczej, a także włącznie do niego poruszanych w rozdziale III problemów zakresu i relacji pojęć zawodu, profesji, wolnego zawodu i zawodu zaufania publicznego, etyki zawodowej jako roli społecznej oraz statusu kodeksów etyki zawodowej. Łącznie tworzą one bowiem dziedzinę powiązanych ze sobą zagadnień metaetycznych, choć o zróżnicowanym poziomie ogólności.

Rozdział II zatytułowany „Repetytorium (w tablicach) z historii myśli etycznej” to prezentacja ogólnych zagadnień etyki metodą historyczną w formie licznych tabel. Obejmuje ona nie tylko filozoficzną myśl etyczną, ale także religijną i literacką omawianą zawsze w odniesieniu do konkretnego autora, począwszy od czasów homeryckich po myśl współczesną. Tabele obejmują, co do zasady, zarówno omówienie stanowiska ontologicznego i epistemologicznego będącego podstawą lub pozostającego w związku z omawianą koncepcją etyczną, jak i szczegółowe kwestie istotne dla charakterystyki jej też odnoszących się bezpośrednio do zagadnień moralnych. Kwestie te to m.in. wyróżnione wartości, zalecenia, stosunek do błędu naturalistycznego, koncepcje będące przedmiotem krytyki oraz wpływ na innych myślicieli. Charakterystyka jest dokonana poprzez wskazanie nazwy danego typu poglądu oraz hasłowe wyliczenie jego szczegółów. Wydaje się, że Autorzy stanęli przed trudnym dylematem odnoszącym się podejścia historycznego w etyce, które jest oczywiście istotne, jednakże jego kompleksowe omówienie oczywiście nie zmieściłoby się ramach książki dotyczącej etyki prawniczej. Trudno uznać przyjęte rozwiązanie za w pełni satysfakcjonujące, jednakże należy docenić próbę uwzględnienia tej perspektywy, która w podręcznikach etyki prawniczej z reguły jest po prostu pomijana jako będąca przedmiotem historii filozofii.

Rozdział III jest zatytułowany „Etyka zawodowa jako system normatywny”. Zostały w nim zaprezentowane pewne ogólne zagadnienia etyki zawodowej, takie jak zakres i wzajemny stosunek pojęć zawodu, profesji, wolnego zawodu i zawodu zaufania publicznego, ujęcie etyki zawodowej jako roli społecznej oraz problem statusu kodeksów etyki zawodowej, a także analiza etyki poszczególnych zawodów prawniczych, takich jak sędzia, prokurator, adwokat, radca prawny oraz notariusz. Rozdział ten ma charakter wprowadzający merytorycznie do zasadniczych partii książki prezentujących tę samą materię w formie kasusów. Dlatego też zakres i sposób omówienia tych zagadnień jest całkowicie wystarczający. Na szczególne podkreślenie zasługuje bardzo dobrze zaprezentowane zagadnienie statusu kodeksów etyki zawodowej, które uwzględnia zarówno praktykę, jak i różnorodne ujęcia teoretyczne. Można powiedzieć, że fragment poświęcony temu zagadnieniu ma walor porządkujący. Również analiza norm składających się na etykę poszczególnych zawodów jest na wysokim poziomie merytorycznym. Wydaje się jednak, że można było pokusić się o omówienie wśród zagadnień ogólnych wspólnych wszystkim zawodom takich pojęć lub zasad, jak np. godności zawodu czy godności urzędu, niezależności, zaufania itp., co ułatwiłoby lekturę tej części książki.

Mimo tych wszystkich zalet należy również zgłosić pewne uwagi krytyczne do rozdziału III książki. Po pierwsze, przy okazji omawiania ujęcia etyki zawodowej jako ról społecznych istotne byłoby zaprezentowanie najpopularniejszej bodajże jej alternatywy, tj. etyki zawodowej jako relacji. O ile bowiem istnieje zgoda, że istotą etyki zawodowej jest dostosowywanie norm etycznych lub nawet ich modyfikacja ze względu na wykonywany zawód, a więc pewne fakty społeczne, to co do charakteru tych faktów konsensusu już nie ma. Najczęściej rozumie się przez nie właśnie albo role zawodowe, a więc pewne

wzorce wyznaczane przez pełnione funkcje, miejsce w systemie społecznym oraz charakter wykonywanych czynności, albo relacje łączące przedstawicieli danego zawodu z ich klientami, które są oparte na zaufaniu i mają charakter więzi. Wydaje się to tym bardziej istotne, że kategoria relacji czy stosunków jest następnie wykorzystywana w dalszych partiach książki i z praktycznego punktu widzenia okazuje się istotna. Po drugie, wśród etyki zawodowej poszczególnych zawodów brakuje etyki komorników sądowych. Brak ten nie jest również uzupełniony w kolejnych częściach książki. Takie pominięcie wydaje się nie mieć uzasadnienia, ponieważ obecnie komornik sądowy z całą pewnością jest zawodem prawniczym, który ma swój kodeks etyki zawodowej, sądownictwo dyscyplinarne itp. Jest to także zawód, w którym występują bardzo ciekawe i niespotykane w innych zawodach problemy. Wynika to przede wszystkim ze specyficznego układu podmiotowego, w którym działa komornik sądowy. Składają się na niego wierzyciel oraz dłużnik, przy czym nie można jednoznacznie traktować wierzyciela jako klienta. Po trzecie, należy zauważyć, że w całym rozdziale jest powoływana nader uboga literatura przedmiotu. Przy wynikającej z charakteru książki skrótowości niektórych wątków może stanowić to zasadniczy problem dla studentów pragnących pogłębić swoją wiedzę lub nauczycieli chcących lepiej przygotować się do prowadzonych zajęć. Nie wypełnia tej luki wykaz literatury zamieszczony na początku książki, ponieważ składa się on przede wszystkim z pozycji z etyki ogólnej, pedagogiki oraz procedur sądowych i zawiera jedynie kilka pozycji z etyki prawniczej.

Rozdział IV zatytułowany „Etyka prawnicza w klinikach prawa” zawiera bardzo ciekawe rozważania o etycznych aspektach funkcjonowania uniwersyteckich poradni prawnych zwanych popularnie właśnie klinikami prawa. Choć, jak już wspomniano, zakres świadczonej przez kliniki prawa pomocy prawnej jest ograniczony do tzw. asysty prawnej i nie obejmuje zastępstwa procesowego, to złożoność problemów etycznych w nich występujących jest znaczna. Wynika to z faktu, że ze względu na formę organizacyjną klinik tradycyjna funkcja pełniona zazwyczaj przez jednego prawnika jest tutaj rozdzielona między różne podmioty – studentów, opiekunów i administrację. Zamiast charakterystycznej relacji prawnik–klient w klinikach występują więc osobne relacje klienta z tymi trzema podmiotami oraz wzajemne relacje między nimi, w tym przede wszystkim relacje studenci–opiekunowie oraz studenci–administracja. Przebieg współpracy między nimi decyduje ostatecznie o jakości pomocy, którą otrzymuje klient kliniki. Autorzy poddają te relacje szczegółowej analizie, wskazując obowiązki ciążyące na każdym ze wskazanych podmiotów. Niewątpliwie są to rozważania oryginalne i świadczą jednocześnie o tym, że kliniki prawa stały się już istotnym elementem systemu pomocy prawnej, których funkcjonowanie powinno stanowić odrębny przedmiot badań.

Przy tej okazji autorzy poruszają również niektóre problemy prawne mające znaczenie dla działania klinik. Wśród nich od dłuższego czasu wymienia się te same trzy kwestie. Po pierwsze, czy i ewentualnie w jakim zakresie nieodpłatne świadczenia otrzymywane przez klientów klinik prawnych podlegają opodatkowaniu. Po drugie, czy z obowiązkiem zachowania przez studentów, opiekunów i administrację kliniki tajemnicy zawodowej wiąże się również jej ochrona uniemożliwiająca organom władzy publicznej, w szczególności prokuratorowi i sądowi w postępowaniu karnym, ich przesłuchanie na okoliczności objęte tą tajemnicą. Po trzecie, czy za naruszenie obowiązków związanych z funkcjami w klinice osoby je pełniące ponoszą odpowiedzialność dyscyplinarną przed organami dyscyplinarnymi uczelni. Dwa pierwsze wydają się nadal nierozwiązane, jednakże w przypadku ostatniego z nich można udzielić pozytywnej odpowiedzi. Ugrun-

towała się bowiem praktyka, która spotkała się z aprobatą w orzecznictwie sądowym, że studenci mogą być pociągani do odpowiedzialności dyscyplinarnej za przewinienie dokonane podczas różnego rodzaju praktyk za naruszenie etyki zawodu, do którego wykonywania podczas studiów się przygotowują. Przykładowo, w wyroku Naczelnego Sądu Administracyjnego z 7.10.2010 r., I OSK 247/09, uznano za nienaruszające prawa ukaranie studentów kierunku pielęgniarstwo za postępowanie w sposób sprzeczny z etyką pielęgniarki i położnej podczas praktyki w klinice. Sąd stwierdził m.in., że „Nie stanowi zatem naruszenia prawa przy wymiarze kary (...) uwzględnienie jako okoliczności obciążającej właśnie faktu, iż przewinień dyscyplinarnych dopuściła się skarżąca tuż przed ukończeniem studiów, a same przewinienia godzą w zasady etyki zawodu, do którego studia miały skarżącą przygotować”. Nie ma przeszkód, aby ten sposób rozumowana stosować również w odniesieniu do studentów prawa, którzy wykonują praktykę w ramach uniwersyteckich poradni prawnych.

Część druga książki, nosząca tytuł „Aktywne metody nauczania” (s. 128–235) w sposób znaczący różni się od części pierwszej. Są w niej zaprezentowane „aktywizujące metody nauczania, których celem jest wieloaspektowe zaangażowanie studentów w proces uczenia się, co ułatwia i utrwala zdobytą przez nich wiedzę” (s. 131). Ma ona więc charakter metodyczny, a nie merytoryczny. Zawiera ona omówienie 22 metod prowadzenia zajęć z aktywnym udziałem studentów oraz wskazówki dotyczące organizacji symulacji rozprawy sądowej. Omówienie każdej metody składa się z dwóch części. Po pierwsze, zostały one scharakteryzowane od strony technicznej poprzez wskazanie, jaka ilość czasu oraz liczba studentów są niezbędne do ich zastosowania, jakie pomoce dydaktyczne należy przygotować, z jakich faz składa się ich realizacja oraz jakie czynności powinien przedsięwziąć prowadzący. Szczególnie istotne jest także wskazanie przy każdej z metod, co można za jej pomocą osiągnąć, na przykład doskonalenie argumentacji, włączenie osób nieśmiałych itp. Po drugie, przy każdej z metod został podany przykład jej zastosowania do przypadku przygotowanego na podstawie orzeczenia dyscyplinarnego w sprawie sędzi obwinionej o niewłaściwe odnoszenie się do stron i uczestników postępowania – oskarżonego, świadków, prokuratorów. Zaprezentowanie ponad 20 możliwych scenariuszy zajęć dotyczących tego samego przypadku, ale wykorzystanego przy pomocy różnych metod, należy uznać za bardzo trafne. Piszącemu niniejsze słowa szczególnie atrakcyjne wydają się takie wskazane przez Autorów książki metody, jak „piramida priorytetów”, „sześć myślących kapeluszy”, „circept”, „spór z obroną grupy” oraz „śnieżna kula”.

W trzeciej części książki, najbardziej obszernej, zatytułowanej „Zbiory zasad etyki prawniczej” (s. 236–465) został omówiony bogaty materiał dydaktyczny. Polega ona na zastosowaniu metod zaprezentowanych w części drugiej książki do problemów występujących na gruncie etyki poszczególnych zawodów prawniczych. Autorzy przyjęli, że najbardziej odpowiednia w tym zakresie jest systematyka przyjęta przez poszczególne kodeksy etyki zawodowej. Dlatego też w tej części książki zostały zamieszone kodeksy etyki zawodowej sędziów, prokuratorów, adwokatów, radców prawnych i notariuszy oraz modelowy kodeks klinik prawa, przy czym poszczególne postanowienia wszystkich tych aktów zostały opatrzone wskazaniem przypadków pochodzących z orzecznictwa dyscyplinarnego lub hipotetycznych wraz z przyporządkowaniem proponowanych przez Autorów metod dydaktycznych najważniejszych do zastosowania przy danym problemie. Jest to rozwiązanie bardzo praktyczne, pozwalające czytelnikowi łatwo odnaleźć interesujące go zagadnienia. Ogrom pracy włożony w to przedsięwzięcie niewątpliwie zasługuje na uznanie. Nie ma większego sensu omawianie w tym miejscu propono-

wanych przez Autorów kazuśów ani też ich komentowanie. Należy jedynie zauważyć, zgodnie z tym co już powiedziano, że za brak należy uznać pominięcie etyki komorników sądowych. Ponadto przyjęcie systematyki kodeksowej wiąże z niebezpieczeństwem pominięcia takich problemów etyki zawodowej, które w tych aktach nie zostały uregulowane, a należy pamiętać, że specyfiką kodeksów etyki zawodowej jest ich niezupełny charakter, w przeciwieństwie do kodyfikacji poszczególnych gałęzi i dziedzin prawa. Dlatego też etyka prawnicza nie może być rozumiana jako dziedzina prawa, a co najwyżej dziedzina normatywna, w której poza normami ustawowymi oraz kodeksów etyki zawodowej istotne znaczenie mają także normy pozaprawne. Wydaje się też, że właśnie w tej sferze pozakodeksowej etyki zawodowej duże znaczenie mają umiejętności, które za pomocą metod proponowanych przez Autorów książki mogą osiąść studenci.

Podsumowując przegląd treści książki, należy zauważyć, że jest ona niezmiernie bogata i różnorodna. Obejmuje bowiem przede wszystkim prezentację problemów etyki prawniczej dwoma metodami. Po pierwsze, poprzez klasyczny wykład od zagadnień najbardziej ogólnych do szczegółowych. W ten sposób jest skonstruowana część pierwsza książki (wyjąwszy być może historię myśli etycznej w formie tabel). Podejście to nie może być uznane za nowatorskie, co nie zmienia oczywiście faktu, że oryginalne są niektóre treści w jego ramach. Po drugie, poprzez omówienie kazuśów połączonych z proponowanymi do nich konkretnymi metodami aktywnego nauczania przyporządkowane postanowieniom poszczególnych prawniczych kodeksów etyki zawodowej. W ten sposób jest skonstruowana część trzecia książki, którą należy uznać za całkowicie nowatorską w polskiej literaturze. Można powiedzieć, że stanowi ona zasadniczą część książki. Omówienie w części drugiej ponad 20 metod prowadzenia zajęć wraz z cennymi wskazówkami dla prowadzących należy uznać za ważne *iunctim* między tymi obydwoma częściami, które w gruncie rzeczy umożliwiają przejście od teoretycznego dyskursu części pierwszej do praktycznego dyskursu części trzeciej. Z tego punktu widzenia Autorzy są konsekwentni w realizacji swojego pomysłu, który – co należy jeszcze raz podkreślić – jest w polskiej literaturze całkowicie oryginalny.

Jednakże podział książki na omówione powyżej trzy części nie do końca oddaje całe zróżnicowanie jej treści. Jeśli bowiem podjąć jej lekturę z innego punktu widzenia, to okazuje się, że w gruncie rzeczy obejmuje ona trzy obszary. Po pierwsze, jest to podręcznik etyki prawniczej skierowany do studentów, który wykorzystuje zarówno tradycyjne, jak i nowatorskie metody prezentacji materiału. Po drugie, jest to również poradnik dla nauczycieli tego przedmiotu, który dostarcza im pomysłów i metod ich realizacji w toku procesu dydaktycznego. Po trzecie, książka obejmuje również refleksję dotyczącą etyki prawniczej w klinikach prawa i stanowi istotne opracowanie tej zanedbywanej dotychczas tematyki. Każdy z tych obszarów spotka się zapewne z zainteresowaniem innej grupy czytelników. Z jednej strony pozwala to ocenić, że książka jest adresowana do zróżnicowanych adresatów – studentów, nauczycieli, opiekunów w klinikach prawa. Jest więc nie tylko podręcznikiem, ale i czymś więcej. Wydaje się, że jest to całkowicie zgodne z intencją Autorów. Z drugiej jednak strony może to powodować pewne zagubienie u czytelnika, który nie zawsze jest w stanie ocenić, jakie funkcje pełnią poszczególne partie tekstu.

Na zakończenie warto również zastanowić się, czy książka *Etyka zawodów prawniczych. Metoda case study* pozostawia jeszcze jakąś przestrzeń do refleksji metodycznej w dziedzinie etyki prawniczej w Polsce, czy też ze względu na oryginalność pomysłu Autorów została ona wyczerpana? W celu udzielenia odpowiedzi na to pytanie należy

sięgnąć do doświadczeń krajów, w których edukacja etyczna ma dłuższą historię i przywiązuje się do niej tradycyjnie dużą wagę. Chodzi oczywiście przede wszystkim o Stany Zjednoczone, które niejednokrotnie są wskazywane jako najbardziej zaawansowane w refleksji w interesującym nas obszarze. W tym kontekście istotne jest przede wszystkim to, że metoda określana jako *case study* jest tam właściwie standardową metodą edukacji prawniczej stosowaną w ramach wszystkich elementów prawniczego *curriculum*, w tym także w etyce prawniczej. Jej tak szerokie wykorzystanie powoduje, że o wiele wyraźniej są widoczne wszelkiego rodzaju wady i zalety wykorzystywania kasusów w dydaktyce. W związku z tym nie może dziwić, że w dyskusjach dotyczących edukacji etycznej prawników pojawiają się postulaty wykorzystywania także innych metod, jak chociażby inscenizacja, kontekstualizacja czy coraz częściej wykorzystywana, opierająca się na szerokim wykorzystaniu kontekstualizacji w toku całych studiów prawniczych, metoda perwazywna. Autorzy książki sięgnęli niewątpliwie po klasyczny wykład, *case study* oraz inscenizację, w związku z tym warto powiedzieć kilka słów o metodzie perwazywnej.

Najogólniej rzecz biorąc, metoda perwazywna (*pervasive method*)³ polega na włączaniu treści z zakresu etyki prawniczej do wszystkich elementów prawniczego *curriculum*, a więc w przypadku kontynentalnej kultury prawnej do poszczególnych przedmiotów dogmatycznych. Jej istotą jest prezentowanie zagadnień etyki zawodowej w związku z omawianiem konkretnych instytucji prawnych. Takie podejście wzbogaca zarówno edukację etyczną, ponieważ ukazuje, że nie jest to dziedzina o jedynie teoretycznym wymiarze, lecz pozostaje w związku z funkcjonowaniem gałęzi i dziedzin prawa, jak i dyscypliny dogmatyczne, ponieważ dodaje istotny element praktyczny do kształcenia w ich zakresie. Metoda perwazywna nie powinna być pojmowana jako całkowita alternatywa w stosunku do innych metod edukacji etycznej prawników. Zakłada ona bowiem istnienie klasycznego wykładu, który jest traktowany jako wprowadzenie do jej zastosowania, w związku z czym powinien w miarę możliwości odbywać się na pierwszych latach studiów. Wykorzystuje ona również *case study* oraz inscenizacje, osadzając je jednak w kontekście poszczególnych dyscyplin prawniczych.

Przykładowo, znany podręcznik do nauczania metodą perwazywną – D.L. Rhode, *Professional responsibility: Ethics by the pervasive method*, Nowy Jork 1998 – składa się z dwóch części. W pierwszej są omówione zagadnienia ogólne etyki prawniczej, w tym tradycje myślenia moralnego, regulacje profesji prawniczych, prawnicze role zawodowe, tajemnica zawodowa, konflikt interesów, mediacje i negocjacje oraz relacje prawnik–klient. W drugiej natomiast, zgodnie z założeniami tej metody, zagadnienia te są zaprezentowane na przykładach umieszczonych w kontekście poszczególnych gałęzi i dziedzin prawa, a więc postępowania cywilnego, prawa konstytucyjnego, prawa kontraktów, prawa spółek, prawa i procedury karnej, prawa rodzinnego, rzeczowego, podatkowego oraz deliktów. Tak rozumiana metoda perwazywna może znaleźć zastosowanie również w edukacji etycznej prawników w Polsce. Oczywiście wymagałoby to wielu zmian, w tym odpowiedniego przygotowania nauczycieli akademickich oraz interdyscyplinarnego przygotowania materiałów edukacyjnych. W tym kontekście omawiana książka może być bardzo ważnym punktem wyjścia, choć zapewne przejście od *case study method* do *pervasive method* w edukacji etycznej prawników jest kwestią odległej przyszłości.

³ W polskiej literaturze zob. K. Mikołajczyk, *Edukacja etyczna prawników, czyli jaka? Refleksje nad wybranymi metodami edukacji etycznej*, w: P. Steczkowski (red.), *Etyka–deontologia–prawo*, Rzeszów 2008, s. 292 i n., P. Skuczyński, *Pervasive method w edukacji etycznej prawników a kierunki badań w etyce prawniczej*, w: H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), *Edukacja etyczna...*, s. 61 i n.

Z tych wszystkich względów książkę *Etyka zawodów prawniczych. Metoda case study* należy zdecydowanie rekomendować jako lekturę obowiązkową wszystkim zainteresowanym edukacją etyczną prawników. Jest to książka będąca niewątpliwie ważnym krokiem w rozwoju dydaktyki etyki prawniczej w naszym kraju i jest ona elementem przechodzenia do kolejnego stadium rozwoju w tym zakresie. Jej podstawą jest oryginalna w polskich warunkach idea, że kształcenie w dziedzinie etyki zawodowej może mieć charakter aktywizujący. Należy podkreślić możliwość wykorzystania poszczególnych propozycji Autorów w różnych koncepcjach prowadzenia zajęć, którą mogą przecieżyć i zazwyczaj różnią się w różnych ośrodkach akademickich. Dotyczy to zarówno proponowanych metod dydaktycznych, jak i scenariuszy prowadzenia zajęć, w tym bogatego zestawu kazusów. Podczas lektury czytelnikowi towarzyszy przeświadczenie, że książka opiera się na dużym doświadczeniu dydaktycznym i, co do zasady, wszystkie z omówionych metod i kazusów były przez Autorów wykorzystane w ich praktyce dydaktycznej. Książka może być więc również traktowana jako cenne dzielenie się doświadczeniami przez wieloletnich nauczycieli w dziedzinie etyki prawniczej. Wskazane w niniejszym artykule wątpliwości dotyczące różnych fragmentów książki nie mogą przekreślić jej zdecydowanie pozytywnej oceny.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES:

- Bogucka, I. (2010). Minimalistyczne i maksymalistyczne cele edukacji etycznej prawników. In H. Izdebski, P. Skuczyński (Eds.), *Edukacja etyczna prawników. Cele i metody*. Warszawa: Instytut Etyki Prawniczej.
- Izdebski, H. Syllabus etyki prawniczej – doświadczenia polskie. In H. Izdebski, P. Skuczyński (Eds.), *Edukacja etyczna prawników. Cele i metody*. Warszawa: Instytut Etyki Prawniczej.
- Mikołajczyk, K. (2008). Edukacja etyczna prawników, czyli jaka? Refleksje nad wybranymi metodami edukacji etycznej. In P. Steczkowski (red.), *Etyka–deontologia–prawo*. Rzeszów:
- Skuczyński, P. (2010). Pervasive method w edukacji etycznej prawników a kierunki badań w etyce prawniczej. In H. Izdebski, P. Skuczyński (Eds.), *Edukacja etyczna prawników. Cele i metody*. Warszawa: Instytut Etyki Prawniczej.